

УДК: 81

Көчөрөва Г. О., ф. и. к, доцент, Б. Осмонов ат. ЖАМУ

**ЧЫНГЫЗ АЙТМАТОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ АДАМДАРДЫН
ТЕРС МҮНӨЗ, САПАТТАРЫН ЧАГЫЛДЫРУУЧУ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН
СТИЛИСТИКАЛЫК КОННОТАЦИЯСЫ**

Макаланын мазмунун төмөнкү маселелер түзөт. Конкреттүү чыгармалардагы фразеологизмдердин стилистикасы, стилистикалык коннотациясы изилдөөгө алынбай жүргөнү белгилүү. Адам мүнөзүн, сапатын ачууда антропокваликативдик фразеологизмдердин мааниси өтө чоң. Кыргыз сүрөткерлеринен каармандардын мүнөзүн ачууда Төлөгөн Касымбеков, Чыңгыз Айтматов, Качкынбай Осмоналиевдер өз чыгармаларында фразеологизмдердин стилистикалык коннотациясын абдан сарамжалдуу, ыктуу пайдаланышкан. Фразеологизмдерди бул багытта изилдөө кыргыз тилинин өнүгүшүнө, практикалык жагына өз таасирин тийгизет. Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында бири-бирине окшобогон тарыхый инсандардын образдары берилген. Макалада образдарды ачууда жазуучу колдонгон фразеологизмдердин семантика-стилистикалык, функционалдык-стилистикалык жагы өтө эле ар түрдүү.

Өзөктүү сөздөр: *фразеологизм, адам мүнөзү, образдуулук, эмоционалдуу-экспрессивдүүлүк, коннотация, фразеологизмдердин стилистикасы, улуттук колорит, антропокваликативдик фразеологизмдер, дүйнө таанытуучулук, таалим-тарбиялык.*

Кочорова Г. О., к. ф. н, доцент, ЖАГУ им. Б. Осмонова

**СТИЛИСТИЧЕСКАЯ КОННОТАЦИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ,
ОПИСЫВАЮЩИХ ОТРИЦАТЕЛЬНЫЙ ХАРАКТЕР ЧЕЛОВЕКА В
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА**

Основное содержание статьи отражает следующие проблемы: во-первых, в конкретных произведениях не исследуются стилистические коннотации, стилистика фразеологизмов. Во-вторых, большое значение имеет антропокваликативный фразеологизм при выявлении характера и качества человека. В-третьих, из кыргызских художников, как Тулеген Касымбеков, Чыңгыз Айтматов, Качкынбай Осмоналиев, при описании характера героев очень эффективно использовали стилистическую коннотацию фразеологизмов. В-четвертых, исследование фразеологизмов в этом направлении с практической стороны имеет большое значение в развитии кыргызского языка.

В произведениях Чыңгыз Айтматова даны своеобразные исторические личности, сильно отличающиеся друг от друга. Писатель при описании образов использует семантико-стилистические, функционально-стилистические и другие виды фразеологизмов.

Ключевые слова: *фразеологизмы, человеческие характеры, человеческие отношения, коннотация, национальный колорит, антропокваликативные фразеологизмы, стилистика фразеологизмов, образность, мировоззрение, образовательно-воспитательный.*

*Kochorova G. O., candidate of Philology Sciences, Associate Prof.,
B. Osmonov Jalal-Abad State University*

**STYLISTIC CONNOTATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS THAT
DESCRIBE THE NEGATIVE PERSONALITY OF A PERSON IN WORKS OF
CH. AITMATOV**

The main content of the article are in the following: First, stylistic connotations are not investigated, stylistics of phraseological units in concrete products. Secondly, the great value has qualification of anthropology in a phraseological unit at revealing character and quality of the person. Thirdly, the Kyrgyz writers as Tulegen Kasymbekov, Chingiz Aitmatov, Kanybek Osmonaliev at the description of character of heroes very effectively used stylistic connotation phraseological units. Fourthly, research of phraseological units in this direction from the practical party is of great importance in development of the Kyrgyz language.

In the novels of Chyngyz Aitmatov are the original historic figures strongly differing from each other. The writer, at the description of images, uses semantic-stylistic, is functional-stylistic and other kinds of phraseological units.

Key words: *phraseological units, personal characters, human relations, connotation, national coloring, used phraseological units with explanations, phraseology stylistics, imagery, and worldview, socio-educational.*

Адамзат коомунун ич ара коммуникациясы үчүн тил бирдиктери түрдүү функцияда болот, башкача айтканда, сөз – атоо, сөз айкашы – атап көрсөтүүнү конкреттештирүү, сүйлөм – кабарлоо, билдирүү, туюнтуу, таасир этүү функцияларын аткарат. Ушул сыяктуу эле тилдеги туруктуу айкалыштар да сөз сыяктуу атоо функциясында келүү менен, бир түшүнүктү билдирет жана ошону менен бирге сүйлөмгө да маанилеш келгени үчүн фразеологиялык айкалыштар сүйлөмдүн функциясын, тактап айтканда, кабарлоо, таасир этүү милдетин да аткара берет [3: 130]. Бул, бир жагынан, фразеологиялык айкалыштардын эмоционалдык-экспрессивдүүлүк касиетине, экинчи жагынан, кайсы бир деңгээлде макал-ылакаптар сыяктуу дидактикалык маанисинин бардыгына шартталган болот. Мисалы: *Как эткен карга, кук эткен кузгун жок, кылдан кыйкым табат*. Бул фразеологиялык айкалыштар кадимки сүйлөм сыяктуу касиеттерге ээ экендигинде эч кандай талаш жок [4: 389].

Кыргыз адабий тилинин корунда адамзаттагы терс мүнөз, сапаттарды көрсөтүүчү фразеологиялык айкалыштар оң мүнөз, сапаттарды туюнткан фразеологизмдерге салыштырмалуу көптүгү жана стилистикалык коннотациясынын, стилистикалык баалоочулук касиетинин молдугу менен айырмаланат. Ошону менен эле бирге жогоруда көрсөтүлгөндөй, мындай фразеологизмдердин таасир этүү жагы жогору. Буга кошумча, адамдагы терс сапаттарды туюндурган фразеологизмдердин дидактикалык маани-маңызы күчтүү болуп саналат. Ушул жагдайлар аталган терс сапат, мүнөздөрдү билдирген фразеологизмдердин тилдик каражат катары түпкүрүндө камтылган семантика-стилистикалык бөтөнчөлүгү болуп саналат деп эсептөө орундуу.

Кыргыз адабий тилинин фразеологиялык корундагы терс сапаттарды билдирген антропोकвалификативдик фразеологизмдерди семантикалык жактан бир нече топко бөлүүгө болот.

1. *Азыр демократия десе эле, өзүн- өзү билип, өтүгүн төргө илгендер көбөйдү* [6: 18.12.13].

2. *“Кыргыз Алтында” көбүнчө өз көмөчүнө гана күл тарткандар иштегенинен “Кумтөр” ушул абалга келди* [6: 3].

Көрүнүп тургандай, жогорудагы сүйлөмдөрдөгү фразеологиялык айкалыштар эмоционалдык-экспрессивдүү эле сапаттарга ээ болбостон, алардын айрымдары ритм жана рифмага да ээ болуп, поэзиянын касиеттери да бардыгы байкалып турат (Мисалы, *өзүн-өзү билип, өтүгүн төргө илип*). Биринчи сүйлөмдөгү *өзүн-өзү билип, өтүгүн төргө*

илген фразеологизми туура болсо да, болбосо да өз каалаганын жасаган, бюрократтык мамиле жасоого көнгөн адамдардын мүнөзүн билдирди. Бул жерде бийликтен пайдалануу менен өз билгенин жасаган адамдардын сапаты көрсөтүлдү, ушул эле фразеологиялык айкалыш башкачараак мааниде, тактап айтканда, улууларды укпаган, акыл-кеңештерге назар салбаган жашгардын, ата-эненин кеңешине көңүл бурбай туура эмес иштерди кылган уул-кыздардын адепсиздигин элестүү көрсөткөн учурлар да болот.

Жогорудагы сүйлөмдөрдүн ичинен экинчи сүйлөмдөгү *өз көмөчүнө күл тартуу* фразеологизми да терс сапатты туюнтуу касиетине ээ, башкача айтканда, түздөн-түз өзүмчүлдүктү, эгоисттикти, мага гана болсун деген адамдарды сыпаттайт, кандай контекстте келбесин ушул гана семантиканы билдирет. Кайсы сүйлөмдүн тутумунда болбосун, мындай бир гана маанини туюнткан фразеологиялык айкалыштар моносемиялык фразеологизмдер деп аталат.

Мындан сырткары, *беш өрдөгүн учуруу* туруктуу айкашы жалганчылыкты сыпаттоо мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бул фразеологиялык айкалыш кыргыз адабий тилинин корунда түрдүү лексика-грамматикалык структурада (*өрдөгүн учуруу, беш өрдөгүн учуруу, өрдөгү бар, кырк өрдөгүн учуруу ж.б*) келе берет жана жалганчы маанисин гана билдирүү менен моносемиялык (бир маанини билдирүү) касиетке ээ болот.

Жатып ичер, аяк бошотор, арам тамак фразеологиялык айкалыштары тикеден-тике арамза, жалкоо маанисин алып жүргөнү менен, *арам тамак* туруктуу айкашы жалкоо, арамза семантикасы менен бирге контекстке, экстратилдик факторлорго ылайык башка бирөөнүн эсебинен күн көргөн, жегич-ичкич маанисинде да колдонула бере тургандыгы маалым.

Фразеологиялык кордогу *ырыс кесер* жана *баскан изине чөп чыкпаган* фразеологиялык айкалыштарынын биринчиси кесирдүү, ырыскыны тепкен, кийинкиси кепте (*отурган жерине чөп чыкпаган* түзүлүшүндө да кездешет) кесирдүү, бузуку, шылуун, шумпай маанисинде реализациялануу менен мындай мүнөздөгү адамдардын касиеттери өтө образдуу, абдан элестүү туюнтуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот.

Ошентип, адам баласындагы ар түрдүү терс сапаттарды көрсөтүү сыпаттоо, мүнөздөө үчүн лексика-семантикалык ар кандай түзүлүштөгү, лексика-стистикалык семантикасы, стилистикалык боёктуулугу бири-биринен айырмаланган фразеологиялык айкалыштар Ч. Айтматовдун чыгармаларында да абдан сарамжалдуу, ыктуу колдонулуп, түрдүү стилистикалык коннотацияга ээ. Башкача айтканда, адам баласына тиешелүү болгон *кошоматчылык, текеберчилик, кыйкымчылдык, коркоктук, чагымчылык, бузукулук, сараңдык* сыяктуу терс сапаттарды туюндурган фразеологизмдер иштетилген.

Азыркы кыргыз тилинин фразеологиялык корунда адамдагы кошоматчылыкты туюндурган *көзүнүн агы менен тең айлануу//көзүнүн агы менен кошо чимирилүү, ичине кирип кетүү, кошоматка кой союу* сыяктуу туруктуу айкалыштар кездешет.

Ч. Айтматовдун “Кыямат” романында адамдагы терс сапаттарды туюндурган фразеологизмдер көркөм-эстетикалык негизде кылдат жана чебер колдонулган. Маселен,

-Тфу, ата! –чыдабай кетти Бостон. –Мен эртеден бери эмне деген жүзү кара менен сүйлөшүп отургам! [1: 265]

Мисалда *жүзү кара, бети кара* фразеологизми Базарбайдын образын жаратууда атайы колдонулган. Анткени *жүзү кара* фразеологизми мааниси боюнча өзүндө өтө бай

эмоционалдык-экспрессивдик ньуанстарды, стилистикалык боёкторду, стилистикалык баалоочулук мол касиеттерди жана макал-былакаптардан кем эмес дидактикалык маанилерди камтыган, адамдагы эң жаман сапаттарды туюндурган көркөм сөз каражаты катары эсептелет. Ошондуктан анда *уяты жоктук, адамдык сапаты, адамкерчилик касиети жоктук, уят-сыйытты билбеген нарксыздык, акыл көрөңгөсү кем тайкылык, жан дүйнөнүн мажирөөлүгү, настыгы, наадандык сыяктуу стилдик коннотациялар бар*. Аталган фразеологизм дал ушундай семантика-стилистикалык маанилерди тулкусунда алып жүргөндүктөн, таалим-тарбиялык, дидактикалык жактан да чоң мааниге ээ.

Ар кандай тил бирдигинин стилистикалык маанилери контекстте гана аныкталат. Тексттен сырткары турганда алардын кошумча маанилерин (стилистикалык маанилерин) аныктоого мүмкүн эмес [2].

1. *Шайтандын өнөрүн кылып, жолун жолдоп кеткен агасына Абдилхан да көптөн бери ачууланып жүргөн. Арыды-карыды, эми сөөлөт күтөр десе, муну карабайсыңбы, бүт Баракбай тукумунун бетине көө жапты* [1: 259]. Сөз Раймалы акын тууралуу болуп жатат.

2. - *Эч кандай ал сенин энең-менең эмес! Сенин энең жок! Эмнеге келгенин билбейсиңби? Тебетейиңди тескери сыйрып алып, башыңды кайнак сууга салганы келген! – деп шордуу маңкурттун эсин ого бетер оодарды. Муну укканда Маңкурттун кара өңү бозоро түштү. Кара өңү бозоро түштү* фразеологизми коркуп кеткен түшүнүгүн билдирет [1: 132].

3. *Кино согуш жөнүндө экен. Алдында бирөөнүн көзү шыйпаңдап, бирөөнүн көзү чоочуркап, бирөөнүн көзү таңыркап, бирөөлөрдүн көздөрү алда кандай коопту сезишкендей артта чүңүрөйүп тиктеп турду* [1: 389].

Оозеки, көркөм кептин тексттеринде **кошомат кылуу** маанисин туюндурган *шыйпаңдаба, шыйпаңдады* жана башка формалардагы метафораланган сөздөр кеңири колдонулганы менен, *көзү шыйпаңдоо* фразеологизми кездешпейт. Бул фразеологизмди автордук-индивидуалдык фразеологизм десек болот. Анда **жагынуу, аргасыздан жагынуу** мааниси кошо берилген.

4. *Каратайдын ичи күйүп, өзүн жекиргендегиси: ал Сабырбекке бир ооз каяша кылып, жооп айта албагандыгы. Мына эми чүлүгүнөн карматкан төөдөй болуп, чөк десе чөгүп, бас десе басат. Ал күнөөлүү болуп тик туруп, көзүнүн агы менен тең айланып, жумшаган жагына бутунун учу менен жүгүрүп, барууга даяр эле* [1: 341]. Бул жерде **кошоматтануу** менен бирге **сыйлоо, урмат кылуу, адептүүлүктү көрсөтүү** маанилери *тик туруп, көзүнүн агы менен тең айланып, бутунунун учу менен жүгүрүп* фразеологизмдери аркылуу берилген. Мындан сырткары, аталган фразеологизмдерде улуттук колорит да бар.

Контекстте автор бири-биринин стилистикалык маанилерин толуктаган, бири-бирине мааниси жакын үч фразеологиялык айкалышты бир өңчөй мүчө катары бир эле сүйлөмдүн чегинде пайдалануу менен айтылуучу ойду курчуткан, элестүүлүктү жана образдуулукту бийик деңгээлге жеткирген.

Адамдын терс мүнөз, сапаттары сыпатталып, азыркы кыргыз тилиндеги ушул касиеттерди туюндурган фразеологизмдер ар кандай тексттерден алынып, семантика-стилистикалык функцияларына талдоо жүргүзүлдү [5].

Кыргыз профессионалдык жазма адабиятынын ири өкүлү Ч. Айтматовдун

чыгармаларында терс образдуу каармандар бар. Ошолордун образын окурманга жеткирүү максатында башка тил бирдиктери менен бирдикте терс мүнөз, сапаттарды көрсөткөн фразеологизмдерди абдан кеңири иштеткен. Мындай фразеологизмдер структуралык ар кандай түзүлүшгө, бир же көп маани билдирүү касиеттерине ээ жана ар кандай тематикалык топторго ажырайт [3: 1998].

Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы терс мүнөз, сапаттарды билдирген фразеологизмдерди бир нече тематикалык топторго бөлүштүрдүк. Контекстке ылайык алардын ар бирине стилистика-семантикалык, стилистика-функционалдык талдоолорду жүргүзүү учурунда тематикалык топтордон турган фразеологизмдер өз ыгына ылайык автордун же каармандын кебинде тигил же бул адамдын сапатын көрсөтүү, мүнөзүн аныктоо, туюнтуу үчүн тилдик даяр материал катары кеңири колдонулган.

Адамдагы ар кандай терс мүнөз, сапаттар, чындыгында эле, кеп ишмердүүлүгүнөн, кыймыл-аракеттеринен, акыл-эсинен, кабыл алуусунан, башкаларга жасаган мамилесинен, жүрүм-турумунан байкалат. Ошого байланыштуу, Ч. Айтматов мындай тематикалык мазмундагы фразеологиялык айкалыштардын тутумундагы лексикалык бирдиктердин маанилерине, грамматикалык жеке жана жалпы маанилерине, ал турсун, фразеологизмдердин компоненттеринин орун тартибине да көңүл бурган.

Ошентип, Ч. Айтматов чыгармаларындагы адам баласына тиешелүү болгон **кошоматчылык, текеберчилик, кыйкымчылдык, коркоктук, чагымчылык, бузукулук, сараңдык** сыяктуу терс сапаттарды туюндурган фразеологизмдерди лексика-семантикалык ар кандай түзүлүшгө, лексика-стилистикалык ар кыл семантикада, стилистикалык коннотациясы бири-биринен айырмаланган көрүнүшгө көркөм тексттин контекстине байланыштуу ары сарамжалдуу, ары ыктуу колдонгон.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Чыгармалар. 3- том. - Фрунзе: Кыргызстан, 1983.
2. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. 1-китеп. -Бишкек-Ош, 2000.
3. Мукамбаев Ж. Кыргыз диалектологиясы жана фразеологиясы. -Бишкек: Кыргызстан, 1998. -168 б.
4. Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү (Түзүүчүлөр: Ж. Осмонова, К. Коңкобаев, Ш. Жапаров). -Бишкек: КТМУ, 2001.
5. Эгембердиев Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдер. -Бишкек, 2007.